

стави виключення кримінальної відповідальності за незакінчений злочин. Ці прогалини необхідно усунути в новому КК.

Надійшла до редколегії 04.05.96

В. О. КОНОВАЛОВА, академік АПрН України

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ

Боротьба з організованою злочинністю вимагає чіткого визначення поняття останньої, з'ясування її структури, спрямованості діяльності, усталеності формувань, тяжкості та кількості вчинюваних злочинів. Сучасні наукові та офіційні визначення поняття організованої злочинності характеризуються надлишковою ефемерністю, яка є наслідком наукового пошуку оптимальних юридичних форм, котрі дають змогу сформуванню нової концепції цього поняття і кваліфікувати скоєне.

Визначення поняття «організована злочинність» міститься в Законі України від 30 червня 1993 р. «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Стаття 1 Закону «Поняття організованої злочинності» визначає останню як «сукупність злочинів, які вчиняються у зв'язку з утворенням і діяльністю організованих злочинних груповань».

Досить загальна дефініція, як це й прийнято в основних формулюваннях законів, є підставою для розробки ознак організованої злочинності, її форм. У цьому плані такі конструкції повинні солідаризуватися із загальноприйнятими міжнародними кримінально-правовими і кримінологічними концепціями, які своїми джерелами мають багаторічну практику боротьби з такими злочинами.

Стан організованої злочинності, її різноманітні форми, діапазон діяльності, що поширюється, ставлять перед криміналістикою завдання з розробки методики розслідування таких злочинів.

Методика розслідування злочинів як галузь криміналістики має своїм предметом систему наукових положень, які визначають планування і організацію розслідування окремих видів злочинів. Традиційне уявлення про методику розслідування пов'язано із включенням до її структури таких компонентів, як криміналістична характеристика; обставини, які підлягають з'ясуванню; слідчі дії та оперативно-розшукові заходи; планування розслідування; профілактика певного ви-

ду злочинів. В системі методики важливим структурним компонентом, який сприяє формуванню слідчих версій і визначенню напрямків розслідування, є криміналістична характеристика. Її структурні елементи — способи вчинення і приховування злочинів, час і обстановка події, сукупність найбільш характерних слідів, особа злочинця — та існуючі між ними залежності (взаємозв'язки) створюють досить повну картину події в конкретному застосуванні цієї абстракції до розслідуваного злочину¹.

Формування нових злочинних груп, які обрали об'єктом посягання окремі галузі економіки і фінансів (промислові підприємства, банківські структури), а також життя людей, дає змогу акцентувати увагу на такому елементі криміналістичної характеристики, як особа злочинця — організована група, стосовно до злочинів, що досліджуються.

Звернення до цього елемента як визначального пояснюється складністю способів вчинення злочину, численністю чинників, пов'язаних з його приховуванням, наявністю неординарних слідів скоєного.

Складність розслідування такого виду злочинів пояснюється й тим, що способи їх вчинення коректуються обставинами, а отже, не носять стабільного характеру, що дає змогу не тільки приховувати їх, а й тривалий час використовувати.

Злочинні групи, які формуються стосовно до певного виду злочинів, зараз являють собою не тільки розгалужену систему, а й досить складну ієрархію, яка припускає розподіл рольових функцій згідно із займаємою посадою її члена, можливостями здійснення керівництва тими чи іншими злочинними операціями, визначенням способів вчинення і приховування злочинів. Поряд з особами, які виконують свого роду організаційні функції, до складу груп входять особи, що виконують так звані другорядні функції, пов'язані із створенням дочерніх підприємств, відмиванням грошів, організацією неправдивого банкрутства, будь-яких посередницьких і транспортних послуг².

Найважливішою тут є така обставина, як прикриття злочинного групування діями осіб, які займають досить високе службове становище, що дає змогу розв'язувати питання, пов'язані з існуючими порушеннями, в окремих випадках ігнорувати сигнали про порушення, котрі поступають, або забороняти відповідним органам виконувати контрольні функції. Така корумпованість, що складно з'ясовується внаслідок

¹ Див.: Белкин Р. С. Криминалистика. Краткая энциклопедия. М., 1993. С. 38.

² Див.: Криминалистика, М., 1995. С. 487.

використання нових способів приховування злочинних дій, й визначає складність розкриття та розслідування злочинів, котрі вчиняються організованими групами. Більш того, розслідування ускладнюється тим, що співучасники не завжди знають усю злочинну структуру, окремих осіб, виконуваними функції, а також й особу, яка здійснює керівну роль. Остання частіше за все прихована якою-небудь кличкою, залишається невідомим увесь період вчинення злочинів.

Кожний з учасників злочинної групи виконує тільки ті дії, які йому визначені організаторами. Їх помічники виконують роль координаторів.

Усталеність злочинних груповань пояснюється також й тим, що вони обирають способи вчинення злочинів і приховування їх, використовуючи специфіку виробництва (в тих випадках, коли розкрадання мають місце на підприємствах промислового виробництва або в організаціях, де можуть бути використані проблеми в законодавстві або інструктивних матеріалах, які регламентують порядок їх діяльності).

Способи вчинення злочинів, які дають змогу протягом тривалого часу безкарно здійснювати злочинну діяльність, визначаються головним чином використанням спеціальних знань учасників цього процесу. В залежності від галузі фахівці можуть не тільки давати ті чи інші консультації, а й здійснювати необхідні розрахунки, вказувати на можливість одержання значних обсягів необліченої продукції, вуалірування певних операцій фіктивними проводками, реєстрації неіснуючих підприємств, видання кредитів без попередньої перевірки необхідної документації¹. Промислові виробництва, зокрема, фабрики й комбінати, пов'язані з переробними процесами, для організації великих розкрадань використовують спеціальні знання технологів, які розрахунками, що припускають заміну компонентів або зменшення чи збільшення різних замінювачів, створюють схему, яка дає змогу одержувати величезні надлишки продукції, котра за своєю якістю мало чим поступається нормативним рецептурам.

В банківській діяльності або роботі страхових і довірчих товариств знання фахівців, які використовуються із злочинною метою, дають змогу нагромаджувати значні суми грошей, переводити їх з метою розкрадання на рахунки неіснуючих організацій, створювати фіктивні філії тощо. Така злочинна діяльність охоплює значну кількість учасників, створює розгалужену мережу однотипових виробництв або

¹ Див.: Буцан О. П. Криминалистическая характеристика и основные положения расследования преступлений, совершаемых посредством кредитных банковских операций: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 1995. С. 14.

організацій, які швидко запозичують злочинний досвід, уражаючи цілі галузі.

Поряд з організованими групами, які вчиняють злочини в економіці, зростає кількість організованих груп, які вчиняють злочини проти особи, зокрема вбивства на замовлення, розбійні напади. В таких групах також існує розподіл ролей. Це традиційні замовники, організатори, особи, які здійснюють розвідувальну підготовчу роботу, і виконавці. Вбивства можуть мати характер не тільки замовних, а й пов'язаних з конфліктами мафіозних груп, особистою помстою або з прагненням показати свій «злочинний престиж» і з метою залякування. В таких випадках способи вчинення злочинів пов'язані з обранням зброї або інших засобів (вибухівка, вибухові пристрої з годинниковим механізмом тощо), а також місця і часу здійснення злочинних намірів. Місце вчинення злочину частіше за все обирається таким чином, щоб були відсутні можливі свідки, а також були створені необхідні умови для швидкого знищення слідів і безперешкодного уходу виконавця з місця події. Як правило, це підходи до будинку, під'їзду, сходи і входи в квартиру.

Мають місце випадки зухвалого здійснення намірів — стрілянина на вулицях, в приміщеннях магазинів, кав'ярень, коли ураховується стресовий стан осіб, присутніх при цих акціях: страх, дезорганізація психіки, прагнення сховатися від можливих наслідків події. Злочинна група здійснює дії, спрямовані на приховування «кілера» — вбивці (виконавця) у відкритих місцях шляхом створення ажіотажу в натовпі, а в закритих приміщеннях — шляхом приховування залишених слідів або їх знищення, а також створення різних інсценувань.

Зараз найпоширенішими способами вчинення вбивств, які обирають злочинці, є підбивання транспорту або приміщень, де знаходяться об'єкти посягання. В таких випадках приховування слідів пов'язано з самим способом вчинення злочину і відшукання їх є дуже складним завданням.

Розслідування злочинів, які вчиняють організовані групи, вимагає створення спеціалізованих підрозділів. До їх складу повинні входити слідчі, які володіють певним комплексом знань в сфері економіки окремих галузей виробництва, банківських структур і основних форм їх діяльності. Більш того, названі підрозділи повинні бути систематизовано поінформовані про нові способи вчинення злочинів, можливі канали для здійснення злочинних намірів, прогалини в законодавстві або інструктивних матеріалах, які можуть бути використані для злочинної діяльності.

Така підготовка слідчих і оперативних працівників, які здійснюють розвідувальні функції, може досить повно орієнтувати останніх відносно існуючих і можливих способів вчинення злочинів в галузі переробної промисловості (м'ясо-молочної, хлібобулочної, консервної та ін.). Більш складна підготовка слідчих повинна мати місце в організаціях, які відносяться до банківських структур, страхових, довірчих, трастових товариств. Способи злочинної діяльності, які дістали значного поширення і здійснюються особами, котрі працюють в названих організаціях, вимагають ретельного вивчення, оскільки їх приховування пов'язано з документацією яка має складний, частіше за все комп'ютерний характер, а також нерідко підроблений або сфальсифікований¹.

Складність виявлення таких порушень, які тягнуть за собою великі розкрадання, пояснюється, з одного боку, відсутністю своєчасного контролю з боку контрольно-ревізійних органів, а з другого — пошуком організаторами злочинних груповань таких прогалин в законодавстві, які можуть створювати передумови для злочинних дій та їх приховування. Цьому ще багато в чому сприяє невірне розуміння так званої комерційної таємниці, яка в необхідних для злочинних дій випадках інтерпретується як деякий заслін для проникнення в ті чи інші форми, зокрема, банківської діяльності. Не є секретом навіть такі елементарні дії, запозичені із західних банківських структур, як таємна оплата праці своїх службовців, коли невідомо, які послуги оплачуються і що ховається за цією таємницею.

Одержання необхідних знань, які відносяться до специфіки діяльності окремих структур слідчих органів, може мати кілька форм. До них, зокрема, можуть бути віднесені такі: а) навчання на короткочасних курсах підвищення кваліфікації; б) організація кустових семінарів з обміну досвідом; в) створення інформаційних бюлетеней, які містять опис способів вчинення злочинів і системи їх ознак; г) використання навчальних дискет, необхідних для підвищення кваліфікації в індивідуальному порядку.

Не можна не відмітити такі форми злочинних проявів, як вбивства осіб внаслідок конфліктів між групуваннями, які конкурують в сфері економічної злочинності. В цих випадках має місце об'єднання обох напрямків злочинної діяльності, і виявлення злочинних проявів частіше за все пов'язане з виявленням вбивства керівників того чи іншого групування. За таких обставин до процесу розслідування включаються слід-

¹ Див.: Карепанов Н. В. Проблемы расследования хищений в период развития новых форм собственности и хозяйствования: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук, Екатеринбург, 1994. С. 8.

чо-оперативні підрозділи двох напрямків, які розслідують як економічні злочини, так і злочини проти особи. При цьому координація їх дій здійснюється відповідно до обсягу і складності роботи органом послідчості.

Однією з важливих проблем методики розслідування розглядуваних злочинів є взаємодія слідчих, оперативно-розшукових, контрольно-ревізійних та експертних органів.

Ситуації, які виникають при виявленні окремих проявів економічних злочинів (виявлення великих партій продукції, призначеної для країн ближнього або далекого зарубіжжя; припинення функціонування банків, страхових чи акціонерних товариств; виявлення злочинів в галузі оподаткування), вимагають організованої роботи різних підрозділів. До них можна віднести оперативно-розшукові та слідчі органи, а також контрольно-ревізійні. Їх спільна діяльність, пов'язана із затриманням (своєчасним) осіб, які здійснюють керівництво названими структурами, призначенням ревізій, провадженням першопочаткових слідчих дій, що забезпечують одержання необхідної доказової інформації, може бути ефективною тільки за умов чіткої організації взаємодії, планування останньої, розподілу ролей, забезпечення часових параметрів спільних дій.

Важливе значення при розслідуванні економічних злочинів має своєчасне провадження першопочаткових, невідкладних слідчих дій. При розслідуванні злочинів цієї категорії першопочаткові слідчі дії мають свою специфіку, яка визначається характером діяльності тієї чи іншої структури, її розгалуженістю, кількістю учасників. До числа таких дій відносять головним чином ті, які дають змогу одержати необхідну документацію, що свідчить про характер та види діяльності. Тому спрямованість розслідування повинна бути пов'язана з провадженням огляду і виїмки документів, опечатуванням комп'ютерів, в яких фіксується діяльність тієї чи іншої структури, призначенням бухгалтерської ревізії. Ці дії повинні здійснюватися за участю фахівців-бухгалтерів, а також осіб, які володіють спеціальними знаннями в галузі комп'ютерної техніки. Слідчі органи повинні також акцентувати увагу на невідкладному провадженні групових обшуків як в офісах, на робочих місцях, так і за місцем проживання з метою виявлення даних, а іноді й коштів, які вказують на причетність осіб до вчиненого злочину. Предметом обшуку в таких випадках можуть бути й документація, що відноситься до діяльності тієї чи іншої структури, записи про розрахунки з співучасниками, їх адреси, найменування філій та фірм, які беруть участь в злочині.

До числа невідкладних слідчих дій відноситься допит осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів. Практика і теорія розслідування свідчать про те, що першопочаткові допити можуть дати найбільш широку інформацію: допитувані не підготовлені, продумані аргументи відсутні, раптовість постановки окремих питань створює психічну напруженість, яка мало настроює на пошук неправдивих відомостей, які приховують справжнє становище в роботі структур. Саме тому такі допити повинні бути спрямовані на максимальну деталізацію усіх відомостей, які повідомляють допитувані особи, що в наступному дасть змогу перевірити одержані дані, визначити нові джерела інформації, з'ясувати коло осіб, причетних до вчиненого злочину.

Серед невідкладних слідчих дій нерідко можуть мати місце й такі, як призначення комп'ютерної та фоноскопичної експертиз. Інформація, яка відображує діяльність тієї чи іншої установи (банку, страхової агенції) в комп'ютерній системі, в разі якщо вона була піддана змінам, пов'язаним з її приховуванням, може бути відновлена при провадженні експертизи. Знання таких можливостей експертного дослідження дасть змогу вжити заходів, спрямованих на збереження об'єктів, необхідних для експертизи.

При здійсненні оперативно-розшукових дій і в процесі розслідування нерідко можуть бути одержані відомості, які передаються по телефону. Для ідентифікації особи, яка говорить, може бути проведена фоноскопична експертиза, результати якої набувають важливого значення в тому разі, коли підозрювані або обвинувачені заперечують факт ведення таких переговорів.

Комплекс доказів, які одержують внаслідок проведення невідкладних слідчих дій, створює базу для подальшого розслідування. Практиці розслідування, на жаль, відомі випадки, коли відсутність оперативності в організації невідкладних слідчих дій, а також чіткого визначення їх спрямованості, потягла за собою втрату доказів і зникнення осіб, які вчинили злочини.

Рекомендації, пов'язані з організацією невідкладних слідчих дій при розслідуванні вбивств, вчинюваних організованими групами, зводяться перш за все до провадження огляду місця події і трупа, призначення судово-медичної експертизи, одержання інформації від осіб, які першими виявили потерпілого або були очевидцями вбивства.

Оперативно-розшукові заходи в цих випадках спрямовані на організацію погоні «по гарячих слідах», поквартирні та подворові обходи, одержання відомостей про осіб, яких бачили до, під час і після події злочину, встановлення особи і

зв'язків потерпілого. Серед названих дій особливе місце належить огляду місця події, детальне дослідження якого може дати відомості про дії злочинця, виявити сліди взуття, стріляні кулі та гільзи, упущені злочинцем предмети, зброю, недокурки тощо. Огляд трупа на місці події за участю судово-медичного експерта також може дати певну інформацію про механізм вчинення злочину, час, дані про дії, спрямовані на приховування слідів.

В організації розслідування економічних злочинів, як і злочинів проти особи, вчинюваних організованими групами, значне місце належить проведенню так званих тактичних операцій, які припускають комплекс слідчих, оперативно-розшукових та організаційних дій для вирішення поставленого завдання. Такі завдання, різні за своєю спрямованістю і формами організації, можуть включати різні комплекси слідчих дій.

Тактичні операції, які умовно іменують «Шкода», «Документ», «Група», «Пошук» та ін., дають змогу об'єднати проведення дій, які в своєму сполученні дозволяють в стислі строки одержати досить повну інформацію і запобігти діям злочинців, спрямованим на приховування слідів.

Так, тактична операція «Шкода», яка має своїм завданням відшкодування шкоди, включає до себе дії по затриманню злочинців, проведенню допитів і одночасному проведенню групових обшуків. Тактична операція «Документ» включає до себе дії, пов'язані з виїмкою і оглядом документів, затриманням підозрюваних, призначенням судово-бухгалтерської, криміналістичних комп'ютерних експертиз. Поряд з названими операціями, які можуть проводитися одночасно, має місце й тактична операція «Група», яка припускає об'єднання оперативно-розшукових заходів щодо встановлення осіб, які беруть участь в діяльності структури або вчиненні злочинів проти особи, їх затримання, одержання і використання інформації, виявленої в телефонних переговорах, провадженні обшуків. Тактична операція «Пошук» припускає об'єднання оперативно-розшукових заходів щодо виявлення і фіксації проявів злочинної діяльності, організаційних дій, спрямованих на координацію з контрольно-ревізійними органами, податковими інспекціями, а також заходів щодо затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів.

Названі операції є ефективним засобом попередження втрати тієї чи іншої інформації, її своєчасного пошуку і використання шляхів найменшого тактичного ризику.

Одним з важливих завдань методики розслідування злочинів, вчинюваних організованими групами в галузі економіки, є вивчення і аналіз способів вчинення злочинів. Їх спе-

цифіка відносно конкретних напрямків виробничої або фінансової діяльності може бути прийнята за основу для їх систематизації.

Створення своєрідних банків способів вчинення і приховування злочинів та їх ознак може бути використане слідчими органами як матриця, яка сприяє швидкому встановленню події злочину, способів його вуалізування, кола осіб, які можуть або обов'язково повинні бути причетними до злочинної діяльності. Перенесення таких даних на дискети, які мають навчальний або діагностуючий характер, стане однією з важливих передумов підвищення професійної майстерності слідчих і оперативно-розшукових органів.

Зараз органи, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю в міжнародному масштабі (США, Німеччина), спрямовують зусилля на координацію такої діяльності. З цією метою проводяться міжнародні наукові конференції щодо пошуку шляхів консолідації сил і засобів, які дають змогу найбільш ефективно вести боротьбу з проявами організованої злочинності. Поряд із завданнями, які вирішуються в ході їх проведення, необхідно приділяти особливу увагу профілактиці цих злочинів, а також всебічному навченню працівників правоохоронних органів способам виявлення злочинних проявів і засобам їх припинення та розслідування. Проведення з цією метою міжнародних семінарів щодо обміну досвідом, які мають закритий характер, організація засобів такої інформації для фахівців створить практичну базу, яка сприятиме ефективному вирішенню завдань з боротьби з «кримінальним ренесансом», що загрожує суспільству.

Надійшла до редколегії 20.04.96

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

В. І. ШИШКІН, канд. юрид. наук, народний депутат України, голова комісії з питань судової реформи

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД СУДОВОГО КОНТРОЛЯ ЩОДО ЗАХОДІВ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

Правники багатьох цивілізованих країн світу намагаються знайти варіант оптимального збалансування обов'язків держави щодо забезпечення права людини на таємницю особистого життя і обов'язків держави щодо захисту цієї ж людини від злочинних проявів.

Для того щоб з успіхом виконувати функцію захисту суспільства від злочинних проявів, необхідно використовувати найефективніші форми і методи виявлення і знешкодження